

Onderduiken in of bij het orgel tijdens de Tweede Wereldoorlog

Op 14 december 2022 zond omroep Max op NPO2 de documentaire 'Het Achterhuis van Rotterdam' uit. Drie Joodse Rotterdamse echtparen zaten tijdens WOII jarenlang ondergedoken in de Breepleinkerk. Het is inmiddels het bekendste verhaal over onderduikers bij een orgel, maar zij waren niet de enigen, die toen in of vlakbij een orgel zaten. Het gebeurde in geheel Nederland. Uiteraard zijn er meer verhalen over onderduikers in een kerk (bijvoorbeeld onder de vloer, in de toren of boven in de gewelven van de kerk) of pastorie, maar in dit artikel staat het orgel als onderduikplaats centraal.

Bijna drie jaar achter een orgel

De ongeveer een uur durende documentaire, mede gebaseerd op het boek *De Orgelzolders. Onderduikers in de Rotterdamse Breepleinkerk* uit 2017 van dominee Anja Matsers, vertelt het verhaal aan de hand van dagboekfragmenten en brieven van de onderduikers. De drie echtparen en een baby wisten dankzij de bescherming van dominee Brillenburg Wurth, de koster en enkele kerkleden uit de handen van de nazi's te blijven.

Het gaat om de 17-jarige Rebecca Andriessse en haar 25-jarige verloofde Maurice Kool, die vlak voor hun onderduiken trouwen. Ook de ouders van Maurice, Meijer en Ida Kool, duiken aldaar onder. Een half jaar later volgt het apothekersechtpaar Chaim en Fifi de Zoete, waarvoor de koster aan de andere kant schuin boven het orgel een ruimte maakt. Hun drie dochters worden door het verzet naar andere adressen gebracht, waaronder de familie Van der Leer, die trouw elke zondagsdienst aanwezig zijn met dochter Hadassah de Zoete, zodat ze die na afloop van de dienst stiekem kunnen zien.

*Rebecca en Maurice zijn net getrouwd
(bron: orgelzolders.nl)*

*Chaim en Fifi de Zoete
(bron: orgelzolders.nl)*

“Het orgel was tijdens de diensten op zondagochtend ‘oorverdovend’, maar dan kon er wel even herrie gemaakt worden”, aldus de 86-jarige Henk Den Haan, de ontdekker van de orgelzolders in een eerdere documentaire van ongeveer 8 minuten door EenVandaag op 4 mei 2020. Op de andere dagen moest het natuurlijk muisstil zijn op de kleine, kale ruimtes achter het orgel (Van Leeuwen-orgel, 1931). Een van de vrouwen kreeg daar zelfs tijdens de Hongerwinter van 1944 nog een kernegezond zontje, Emile.

En op 14 april 1945, drie weken voor Bevrijdingsdag, vielen Duitsers de kerk nog binnen, omdat de koster verraden was én er doorgegeven was dat er wapens zouden liggen. Die waren echter op tijd weggehaald. Ook de onderduikers bleven net op tijd onopgemerkt.

Na de bevrijding zijn de onderduikers 'zo de deur uitgelopen' en nooit meer teruggekeerd. Pas in 2006 werden de orgelzolders, waar de onderduikers zich 34 maanden verstopt hadden, herontdekt. Er lagen nog spullen van de echtparen, die al die tijd daar hebben gelegen. Dozen matses, maar ook snoeppapiertjes, lucifers, kledingstukken, een blikje met kooltjes en een klein gebroken lampje lagen nog onaangeroerd op de houten vloer. (1)

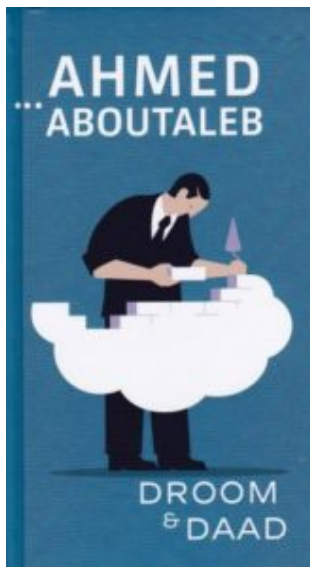
De zolder achter het orgel van de Breepleinkerk (bron: orgelzolders.nl)

Filmstill uit documentaire EenVandaag, 4 mei 2020

Burgemeester Ahmed Aboutaleb pleitte anderhalf jaar geleden voor het inrichten van de kerk als museum: "Dit is het Rotterdamse Anne Frank Huis. Maar met één groot verschil: iedereen heeft de oorlog overleefd". Hij schreef eerder, in oktober 2015, bij gelegenheid van de maand van de geschiedenis over dit onderduikverhaal een essay over vertrouwen en tolerantie getiteld *Droom & Daad*. Ook onthulde hij in 2011 een plaquette ter nagedachtenis aan de onderduikers en hun helpers en verleende hij medewerking aan de documentaire van EenVandaag in 2020.

Dominee Anja Matsers gaf sinds de ontdekking van de schuilplaats rondleidingen, ook voor de jeugd.

Opmerkelijk is, dat er sinds 2013 niet meer wordt gekerkt in deze kerk in Rotterdam-Zuid. De stichting 'Vrienden van de Breepleinkerk en van de orgelzolders' en 'Stichting Schuilplaats Orgelzolders' gingen half september 2022 zelfs in beroep tegen de beslissing van de rechtbank Rotterdam over de verkoop van dit beroemde kerkgebouw in Rotterdam-Zuid. Men vreest uiteraard dat dit weleens te koste zou kunnen gaan van de 'Orgelzolders'. (2)

Achter het orgel in het turfhok

Dominee Kaj van der Plas vertelde in april 2022 aan een tweede klas van het voortgezet onderwijs: "Hier hebben inderdaad onderduikers gezeten achter het orgel in de kerk in het turfhok. De Dorpskerk van **Eelde** bood namelijk onderdak aan onderduikers in de oorlog en ze hebben hier ongeveer een jaar gezeten. Lammert en Geert Kamstra waren broers en zonen van de koster van de Nederlands Hervormde kerk in Eelde." Het betreft hier het Pieter van Dam-orgel uit 1907 uit het Drentse Eelde. (3)

Matrassen

Jopie Bultena weet te verhalen over haar vader, die moest onderduiken. "In het begin zat hij op de zolder van de Gereformeerde kerk in **Bierum** (Gr), samen met meerdere plaatsgenoten, waaronder zijn zwager Fre Retsema. Wanneer ze boven het orgel [Mart Vermeulen-orgel, 1910; RH] via het luik op de zolder waren aangeland, werden er boven op het luik dakpannen gelegd. Kwamen er toch ongenode gasten, dan werden ze op die dakpannen getrakteerd. Het was een heel gedoe om op de zolder te komen. Een ladder stond er nog niet. Op het orgel lagen een paar opstaphaken die men aan de trekstang kon hangen en zo op het orgel klimmen. Dan moest het luik omhoog gedrukt worden zodat je in de toren kon klimmen. De haken nam je mee. Boven het gewelf lag een brede plank naar het midden boven het luchtrooster. De zolder was daar breed genoeg voor enkele matrassen." (4)

De kerk van Bierum. Rechts het orgel, linksboven het luik (foto J. Bultena, 2015)

Stretchers in het orgel

Ad Fahner en Oene Nijdam, journalist voor de Leeuwarder Courant, bezochten in 1992 George Stam, de organist, orgelleraar en oud-voorzitter van de Nederlandse Organisten Vereniging. Een weergave van dat gesprek werd op 14 augustus 1992 in die krant gepubliceerd. In de Friese Orgelkrant 2018 verscheen deze nogmaals. George Stam merkt hierin op: "Ik ben in de oorlog ondergedoken geweest in het orgel. Ik heb geslapen boven het 3^e klavier. Daar achter had je een heleboel ruimte. We hadden daar stretchers. Ik sliep daar met een leraar huishoudkunde van de HBS". Toen Stam later een keer op de vlucht was geslagen en zonder papieren kwam te zitten moest hij weer onderduiken. "Toen ben ik weer naar het orgel gegaan, dat vond ik toch het veiligste". Karst Dijkstra was 2^e organist. "Die man was een groot talent. Ik zat in het orgel toen er gespeeld werd. Ik kon zo door de pijpen kijken naar de mensen in de kerk." Zo kreeg het Chr. Müller-orgel uit 1727 in **Leeuwarden** tijdelijk ook een nieuwe functie. (5)

Vijf onderduikers in het orgel van Ede

Jan van Zoelen, die een 1886 een winkel in meubelen en ijzerwaren aan de Grotestraat in **Ede** (Gld) begon, was ook nog organist van de Oude Kerk. Toen hij overleed was zijn zoon Hendrik van Zoelen nog maar zestien jaar. Hij zette de winkel én de 'job' van organist voort. Tijdens de oorlog verstopte hij vijf onderduikers in het L. van Dam en Zonen-orgel uit 1877. (6)

Groningen, Zeeland en Limburg

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn er in de Jeruzalemkerk in **Groningen** diverse personen ondergedoken. De verstoppplaats was bij het orgel. Deze ruimte, met een toegang middels een luik, was in 2014 nog altijd aanwezig. Zelfs het stro lag er nog. Bij welk orgel dit was is mij niet bekend. Het huidige J. Hilboesen-orgel uit 1900 staat er pas sinds 1991. (7)

Ook in de Hofpleinkerk in Middelburg hebben in de oorlog onderduikers tussen de pijpen geschuild. Het betreft een orgel uit 1930, gebouwd door A.S.J. Dekker uit Goes, dat in 1977 is gesloopt. (8)
In de protestantse kerk in Treebeek (Limb.) zijn enige tijd kinderen verstopt achter het orgel. Later kregen ze onderdak bij de familie Broers in Brunssum. (9)

Een granaat en kogelgaten

Op 6 december 2022 vonden aannemers in de Christelijk Gereformeerde Singelkerk in **Dordrecht** een oude handgranaat uit de Tweede Wereldoorlog. Deze was gewikkeld in een Duitse krant van 18 april 1941. De granaat werd gevonden in een afgesloten ruimte boven het orgel waar onderduikers hebben gezet. Hoe lang die onderduikers daar hebben gezeten is onbekend. (10)

In oktober 2017 is er, volgens een bericht van RTV Drenthe, in der Stefanuskerk in Beilen een bijzondere vondst gedaan. Tijdens het restaureren van het Van Oeckelen-orgel uit 1862(?) zijn er kogelgaten (of granaatscherven?) gevonden in de blaasbalg. Het zou dan gaan om drie of vier messing kogels. Restaurateur Henk Heideveld denkt dat het in de Tweede Wereldoorlog moet zijn geweest. Mogelijk is het orgel ergens opgeslagen geweest in een schuur, maar het zou ook te maken kunnen hebben met onderduikers in het orgel. (11)

De kogelgaten in de blaasbalg (Facebook Restauratie Van Oeckelen-orgel Stefanuskerk Beilen)

'Bewaar het pad'

Over de in 1944 omgebrachte Folkert Smit meldt zijn zoon Tjerk: "Hij moest onderduiken. Hij kroop in het orgel, achter de panelen. Ik weet nog dat hij daar zat en wat er op de voorkant op het orgel stond: 'Bewaar het pad, u toevertrouwd'. Hij had daar moeten blijven. Maar dat deed hij niet." Dat werd hem uiteindelijk fataal. Het L. van Dam en Zn.-orgel uit 1877 van **Buitenpost** (Fr.) had hem slechts tijdelijk onderdak geboden. (12)

Tijdelijke onderduikplek

De Doopsgezinde kerk aan de Singel in **Sneek** (Fr.) leende zich goed voor de ondergrondse activiteiten van de kapelaan, de doopsgezinde dominee en de hervormde hulppredikant. Er was een ruimte achter het Scheuer & Zn.-orgel (1847), en ook nog een boven het orgel, waar onderduikers tijdelijk verborgen konden zitten. (13)

Onderduiker in Den Haag

Ook de Theresiakerk in **Den Haag** had een onderduiker bij het Loret-orgel (1851). Een verder onbekende schrijfster meldt namelijk het volgende: "Ik heb begrepen dat de kerk tijdens de oorlog een toevluchtsoord was, ook voor onderduikers. Ook mijn vader. Hij had een drankenwinkel in de buurt, J.P. van Vliet, en het gezin woonde er ook in de buurt. Natuurlijk werd mijn vader gezocht door de Duitsers, misschien hadden ze wat clementie doordat hij een groot gezin met kleine kinderen had. Desondanks moest hij toch onderduiken en dat gebeurde dan achter het orgel in de kerk". (14)

Amerikanen in Heerenveen

Tijdens WOII werden vier Amerikanen ondergebracht bij de familie Koopmans, de koster van de Gereformeerde kerk in **Heerenveen**. In een gesprek, dat wij met mevrouw Koopmans in Heerema State hadden bleek dat één van de vier Amerikanen, namelijk Tyson, niet bepaald een lieverdje was en hij steeds moeilijkheden veroorzaakte. Als er gevaar dreigde, werden de clandestiene gasten des nachts elders ondergebracht. Zo heeft Sergeant Wilson een paar maanden geslapen onder het orgel van de Gereformeerde kerk aan de Burg. Falkenaweg. Die schuilplaats is nog steeds aanwezig. "Eén dezer dagen werden we door de koster in de gelegenheid gesteld die onderduikersslaapplaats eens te bekijken. Als je die enge ruimte ziet en je denkt aan de klauterpartij om er te komen, dan kom je tot de conclusie: Wat was het toch een beroerde periode voor heel veel mensen", aldus een interview in 2003 door de auteur W.H. de Vries. (15)

Niet achter, maar in het orgel

In **Haarlemmermeer** (N-H) zaten onderduikers in het orgel, aldus een verhaal over de familie Breyer: "Toen keek hij met de knijpgat achter het orgel. Mijn zoon Sam zei, dat ze er niet achter zaten, maar erin". (16)

Schuilen bij de organist

Bij een WO2-café in Ede deelde Hennie Kohut-van Eerten (gebr. 1950) op 5 maart 2020 het verhaal van haar oom en tante Chris en Herta Bosveld uit **Schaarsbergen** (Gld). Die hadden tijdens de oorlog een joods meisje, Marianne, in huis gehaald. Hun woonhuis werd bij de slag om Arnhem verwoest, want er waren vlakbij hun huis Duitsers gelegerd. Blijkbaar wist haar oom wat er kon gebeuren, dus die had zijn gezin met drie kinderen de eerste nacht voor de aanval al uit huis gehaald. Het joodse meisje was net op tijd weg. Zelf zat hij ondergedoken. Waar hun oom zat ondergedoken wisten de kinderen niet, maar blijkbaar dichtbij genoeg dat er regelmatig contact was. De tante en kinderen waren ondergebracht bij kruidenier Haffmans aan de Grotestraat in Ede. Deze Haffmans was tevens organist in de Oude Kerk (Flaës & Brünjes-orgel, 1867).

"Voor mijn oom was het niet prettig om de hele dag binnen te moeten blijven. Daarom besloot hij op een zondag om naar de kerkdienst te gaan in de Oude Kerk, waar hij zich verborg boven bij de organist. Zijn gezin zat beneden, niet wetende dat vader boven zat. Halverwege de dienst werd de dominee geïnformeerd dat er Duitsers rondom de kerk stonden; meerdere mannen gingen naar buiten en werden direct meegenomen. Gelukkig werd de kerk niet doorzocht. 's Avonds kwam mijn oom langs bij het gezin met een trotse Haffmans: 'Heb ik niet goed voor jullie vader gezorgd?'. (17)

Wel of geen onderduikers?

Soms is het niet duidelijk of er nu wel of geen onderduikers hebben gezeten in of bij het orgel. Zoals in **Leiden**. "Gedurende de Tweede Wereldoorlog was de Pieterskerk nog steeds in gebruik als kerk. Van de negen dominees was er één lid van de NSB. De koster daarentegen, W.K.L. Rameau, steunde

het verzet. Er werden in de Pieterskerk onderduikers ondergebracht, er werden verzetsgroepen getraind, en de kostbaarheden van de universiteit (o.a. het grootzegel en de pedelstaf) werden onder de vloer, in het graf van Coccejus, verborgen”, aldus een Wikipediabericht. Waar de onderduikers in de kerk werden ondergebracht wordt echter niet duidelijk, maar het orgel (Van Hagerbeer-orgel, 1643) zou een plek geweest kunnen zijn. (18)

In 2015 verscheen van Bram de Graaf het boek ‘het verraad van Benschop’ over een gebeurtenis in februari 1945. Hierin wordt ook gesproken over de schuilplaats van een zekere Jozef Hartings. Zijn dochter Coby Janszen-Hartings reageert hierop in februari 2019 met: “Ons is altijd verteld, dat hij onderduikers in de kerk achter het orgel verborg. Dat vind ik nergens in het boek terug, wel wapens.” Het zou zomaar kunnen dat in **Benschop** (Utr) onderduikers achter het Bätz-orgel (1755) zaten. (19)

Verborgen spullen in het orgel

Er werden dus niet alleen onderduikers ondergebracht in orgels, maar ook wapens, radiotoestellen en administratie vond er een plek.

In **Leeuwarden** werd volgens organist George Stam van alles verborgen: “In de oorlog lagen er wapens in het orgel van de Grote Kerk. De koster was ondergedoken en de kosteres heeft eens zo’n inspectie van Duitse officieren meegemaakt. Ze moest de luiken van het orgel open doen en riep steeds: ‘nur Pfeifen, nur Pfeifen’. Ze vonden niets, maar als ze eronder gekeken hadden, onder de windladen, hadden ze wel wat gevonden.” Het zat ook stikvol met radiotoestellen. (20)

Eind januari 2017 kwam de administratie van duizenden mensen die in de Tweede Wereldoorlog ondergedoken zaten in Sneek en omgeving boven water. Medewerkers van de Stichting Sneek 1940-1945 vonden toen 15.000 zogeheten onderduikkaarten, verpakt in vijftien doosjes, achter het Schwarzburg-orgel (1736) van de dorpskerk van het Friese Burgwerd. (21)

Educatieve projecten

Zoals eerder vermeldt gaf dominee Anja Matsers ook voor de jeugd rondleidingen in de Rotterdamse Breepleinkerk met haar orgel-onderduikplek en ontving dominee Kaj van der Plas voortgezet onderwijs-leerlingen in Eelde. Maar er zijn meer educatieve initiatieven.

22 september
familieconcert
15.00 uur
toegang gratis

Achter de pijpen van het orgel

Een onderduikverhaal uit de Tweede Wereldoorlog

In de Tweede Wereldoorlog zochten Joden overal onderduikadressen. In dit verhaal duikt een Joods gezin uit Nijmegen onder in een klein zolderkamertje achter de pijpen van het grote orgel van de Stevenskerk.

Onderduiken voor de Duitsers was riskant, er was altijd het risico dat je ontdekt werd. In deze familievoorstelling vertellen en spelen Jacques de Vroomen en Jos Blom het spannende verhaal van deze Joodse familie die in de Stevenskerk een onderduikplek heeft gevonden. Maar zij zijn allesbehalve de enige spelers in de voorstelling: het beroemde orgel, bepeeld door Joost Langeveld, heeft het hoogste woord.

En wat doen die Karel de Kerkrat en die duif Freule Stoetwael in het verhaal?

Dit concert sluit aan bij de feestelijke herdenking van de 75-jarige bevrijding van de stad Nijmegen in september 2019.

Familieconcert

In september 2019 was de feestelijke herdenking van de 75-jarige bevrijding van de stad **Nijmegen**. Het Infocentrum WO2 organiseerde op 22 september als familieconcert een muziektheatervoorstelling met als titel 'Achter de Pijpen van het Orgel'. Hierin wordt een onderduikverhaal uit de Tweede Wereldoorlog verteld: "In dit verhaal duikt een Joods gezin uit Nijmegen onder in een klein zolderkamertje achter de pijpen van het grote orgel van de Stevenskerk. Onderduiken voor de Duitsers was riskant, er was altijd het risico dat je ontdekt werd. In deze familievoorstelling vertellen en spelen Jacques de Vroomen en Jos Blom het spannende verhaal van deze Joodse familie die in de Stevenskerk een onderduikplek heeft gevonden. Maar zij zijn allesbehalve de enige spelers in de voorstelling: het beroemde orgel [König-orgel, 1776; RH], bespeeld door Joost Langeveld, heeft het hoogste woord. En wat doen die Karel de Kerkrat en die duif Freule Stoetewael in het verhaal?", aldus een beschrijving op de website van de organisatie. Hierbij is de educatieve insteek van het concert duidelijk. Een goed initiatief. (22) Het verhaal berust echter niet op waarheid, maar is verzonnen voor dit familieconcert. (23)

'Achter de Pijpen van het Orgel' (foto van gelderlandherdenkt.nl)

Historisch educatief verhaal

Peter Lems schreef als theatervoorstelling het verhaal *Ik ga op reis, Pieter!* over 'twee kinderen in WOII in **Rotterdam** en over de Holocaust'. Hierbij meldt hij als historische verantwoording: "Of er in de Avenuekerk achter het orgel daadwerkelijk onderduikers hebben verbleven, is niet helemaal duidelijk. Sommigen ontkennen pertinent, anderen bevestigen. Ik heb mijn vader een keer 'in het voorbijgaan' horen zeggen, dat de koster in zijn huis onderduikers had opgenomen had. Zijn huis/dienstwoning had een directe verbinding met het kerkgebouw. De schuilplaats was krap, soms

'liet hij ze wel eens los in de kerkzaal, als er niemand was'. Het is goed mogelijk dat het Bakker en Timmenga-orgel uit 1896 dienst heeft gedaan als onderduikplek. (24)

Onderduikers als orgelbouwer

De orgelbouwer Stinkens bood in **Zeist** tijdens de oorlog onderdak en werk aan minstens 10 onderduikers. Als er gevaar dreigde, zochten ze hun toevlucht in de fabriekskelder. Ze doken weliswaar niet onder in een orgel, maar toch. Ook hier zou je een spannend, educatief verhaal van kunnen maken. (25)

Conclusie

Het orgel als onderduikplaats kwam tijdens de Tweede Wereldoorlog in geheel Nederland voor. De verhalen zijn veelal vergeten, maar verdienen eigenlijk meer aandacht. Opdat we niet vergeten

Ruud Hoogenboom

Literatuur/bronnen:

- 1) <https://orgelzolders.nl/verhaal/>; *Drie jaar verstopt achter het orgel van de kerk*, in: Noordhollands Dagblad, 14 december 2022; *'Juist nu moet dit verhaal blijven klinken'*, in: Visie, nr.50, 10-16 dec. 2022, blz. 76-77; E. van Prooijen: <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/de-orgelzolders-zijn-het-achterhuis-van-rotterdam-drie-joodse-gezinnen-zaten-bijna-3-jaar-achter-he/>, 2020; <https://www.rijnmond.nl/nieuws/101741/voorwerpen-onderduikers-gevonden-in-breepleinkerkerk>, 2013]
- 2) <https://www.dehavenloods.nl/nieuws/algemeen/43781/vrees-dat-befaatde-orgelzolders-in-de-breepleinkerkerk-verloren-ga>
- 3) J. Kunst, *(On)genode gast bij 'Fietstocht langs historische plaatsen'*, 28 april 2022 op: <https://dekrantvantynaarlo.nl/ongenode-gast-bij-fietstocht-langs-historische-plaatsen/>
- 4) De familie Gelderloos in oorlogstijd, op: <https://www.deverhalenvangroningen.nl/alle-verhalen/de-familie-gelderloos-in-oorlogstijd>
- 5) A. Fahner, *George Stam in Leeuwarden*, op: <https://www.organumfriscum.fr/>
- 6) *De muzikale Hendrik van Zoelen*, op: <https://indebuurt.nl/ede/edenaren/5-x-markante-edenaren-van-vroeger~107099/>
- 7) *Groningen, Jeruzalemkerk*; op: https://reliwiki.nl/index.php/Groningen,_W.A._Scholtenstraat_27_-_Jeruzalemkerk
- 8) http://www.orgelsinzeeland.nl/navigatie_plaats_middelburg_hofpleinkerkerk.htm
- 9) *Onderduiken in kleine badhokjes Brunssum*, in De Limburger van 29 maart 2019; op: https://www.limburger.nl/cnt/dmf20190329_00098883
- 10) *Aannemer vindt oude granaat in Singelkerk*, op: <https://dordtcentraal.nl/actueel/aannemer-vindt-oude-granaat-in-singelkerk/>
- 11) *Kogelgaten gevonden in kerkorgel Beilen*, op: <https://www.rtdvrenthe.nl/nieuws/126786/kogelgaten-gevonden-in-kerkorgel-beilen>; 12 oktober 2017; *Restauratie van Oeckelenorgel voltooid*; op: <https://www.stefanuskerkbeilen.nl/restauratie-van-oeckelenorgel-voltooid-het-orgel-weer-in-oude-glorie-hersteld/>
- 12) *Folkert Smit, oorlogsslachtoffer in 1944*, op: <https://html.binnenbuitenpost.nl/buitenpost/geschiedenis/folkertsmit.html>

- 13) W. Fraanje, *Bertie Rodrigues heeft haar kleertjes altijd bewaard*;
<https://friesland.75jaarvrijheid.nl/nieuw/2430142/bertie-rodrigues-heeft-haar-kleertjes-altijd-bewaard>
- 14) *De wijk in verhalen*; op: <https://theresiakerkdenhaag.home.blog/inspiratie/>
- 15) 'Sarajane' komt neer onder Nijelamer, W.H. de Vries, in: *De regio tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Oosterwolde, 2003, blz. 66; op: <https://www.stellingia.nl/wp-content/uploads/2014/05/De-regio-tijdens-de-Tweede-Wereldoorlog-2.pdf>
- 16) *1940-1945 Onderduikers in Haarlemmermeer, deel 3: Fam Breyer* op:
<http://www.haarlemmermeer-geschiedenis.nl>
- 17) <https://mijngelderland.nl/inhoud/specials/getuigen-van-de-oorlog/schuilen-bij-de-organist>
- 18) [https://nl.wikipedia.org/wiki/Pieterskerk_\(Leiden\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Pieterskerk_(Leiden))
- 19) *Appeltaart in de raadszaal*, 2019, op:
<https://www.hetverraadvanbenschop.nl/item/show/80/Appeltaart-in-de-raadszaal>
- 20) A. Fahner, *George Stam in Leeuwarden*, op: <https://www.organumfriscum.frl>
- 21) <https://www.bd.nl/binnenland/administratie-onderduikers-friesland-ontdekt-in-dorpskerk~a1450901/>
- 22) *Familieconcert 'Achter de Pijpen van het Orgel'*, op: <https://infocentrumwo2.nl/wat-is-er-te-doen/regionale-agenda/familieconcert-achter-de-pijpen-van-het-orgel/>;
<https://www.gelderlandherdenkt.nl/agenda/familieconcert-achter-de-pijpen-van-het-orgel/>
- 23) Mededeling aan auteur per mail d.d. 5 januari 2023 door Eric Berenbroek en Rens Schulte, beheerders Stevenskerk, Nijmegen
- 24) P. Lems, *Historische verantwoording 'Ik ga op reis, Pieter!'*, op:
<https://nieuwevormenvanoorlogsverhalen.nl/wp-content/uploads/2020/09/historische-verantwoording.pdf>
- 25) *Stinkens orgelpijpen*, 2017, op: <https://www.geheugenvanzeist.nl/articles/stinkens-orgelpijpen/>